

**Електронна бібліотека
видань історичного факультету
Харківського університету**

Калініченко В. В. Згортання непу в сільському господарстві України // Вісник Харківського державного університету. – № 385: Історія. – Вип. 28. – Харків, 1994. – С. 112 – 120.

При використанні матеріалів статті обов'язковим є посилання на її автора з повним бібліографічним описом видання, у якому опубліковано статтю. Дана електронна копія статті може бути скопійована, роздрукована і передана будь-якій особі без обмежень права користування за обов'язкової наявності першої (даної) сторінки з повним бібліографічним описом статті. При повторному розміщенні статті у мережі Інтернет обов'язковим є посилання на сайт історичного факультету.

Адреса редакційної колегії:

Україна, 61077, Харків, пл. Свободи, 4,
Харківський національний університет ім. В. Н. Каразіна,
історичний факультет. **E-mail:** istfac@univer.kharkov.ua

©Харківський національний університет ім. В. Н. Каразіна; історичний факультет

©Автор статті

©Оригінал-макет та художнє оформлення – зазначене у бібліографічному описі видавництва

©Ідея та створення електронної бібліотеки – А. М. Домановський

России: Материалы конференции. - М., 1991. 22. Старцев В.И. Русская буржуазия и самодержавие в 1905-1917 гг. - Л., 1977. 23. Черменский Е.Д. IV Государственная дума и свержение царизма в России. - М., 1976.

В.В.Калиниченко

ЗГОРТАННЯ НЕПУ В СІЛЬСЬКОМУ ГОСПОДАРСТВІ УКРАЇНИ

Про неп у вітчизняній історіографії писали багато. Але до другої половини 80-х років у літературі панувала ідеологічна догма, вперше сформульована в "Короткому курсі історії ВКП/б/", що це політика, розрахована на перехідний від капіталізму до соціалізму період. Відповідно хронологічні рамки непу розсовувалися від початку 20-х до середини 30-х років. Ні про яке задушення непу в цій літературі не йшлося. Натомість висовувалася догма, що неп повністю вичерпав себе. Однак з другої половини 80-х років, коли командно-адміністративна система завела країну в глухий кут і почався гарячковий пошук виходу з кризи, то звернулися до досвіду минулого, зокрема і до непу. При цьому переважна більшість істориків погодилася, що неп був насильно ліквідований. Під новим кутом зору почали розглядати весь комплекс питань, пов'язаних з непом [3; 6; 10; 12; 19]. У цій статті ми аналізуємо процес згортання непу в сільському господарстві республіки, що ще не знайшло віддзеркалення у вітчизняній історіографії.

Аналіз економічної політики Радянської влади свідчить, що з самого початку здійснення непу було два варіанти розвитку економіки..

Перший, що спирався на досвід воєнного комунізму, передбачав головну лінію розвитку в переході від капіталістичної економіки до адміністративно-командної, виключаючи будь-яку багатокласність і еквівалентний обмін між промисловістю і сільським господарством. На цьому шляху передбачалася і суцільна колективізація селянських господарств. Прибічники першого варіанта розглядали неп як тимчасовий тактичний хід партії. 23 грудня 1921 року В.І.Ленін на IX Всеросійському з'їзді Рад про неп заявляв так: "...Цю політику ми проводимо всерйоз і надовго, але, звичайно, як правильно вже відзначено, не назавжди. Вона викликана нашим станом злиднів та розорення і величезним ослабленням нашої великої промисловості" [12, т. 44, с. 297]. 27 березня

1922 року на XI з'їзді КП/б/У він заявив відносно непу: "Ми рік відступали. Ми повинні тепер показати від імені партії: досить! Та межа, яка відступом ставилася, досягнута" [13, т. 45, с. 81]. "З Росії невідомої буде Росія соціалістична", - так закінчив В.І.Ленін свою останню в житті публічну промову 20 листопада 1922 року [13, т. 45, с. 295]. Таким чином, під впливом цих останніх промов, у членів партії складалося враження, що і В.І.Ленін розглядав непу як щось тимчасове.

Але був і другий варіант розвитку країни, що передбачав багатокладність економіки, поєднання громадських, державних і приватних інтересів, господарську самостійність підприємств, всебічний розвиток різних форм кооперації, націлення економіки на дійсні, а не вигадані потреби суспільства і людини. Спочатку В.І.Ленін був прибічником першого варіанта, але в останніх роботах став переглядати свої позиції під впливом соціально-економічних реалій життя. Та більшість керівників партії, крім того за винятком групи М.І.Бухаріна, схилилися до першого варіанта. Продовжувала діяти і П Програма партії, яку прийняли в 1919 році в розпал воєнного комунізму, а вона була націлена на здійснення соціалістичного будівництва по першому варіанту.

Масова опора для противників непу була і в українському доколгоспному селі. Так, збереження комнезамів і особливо надання їм державних функцій у 1921-1925 рр. було не на користь непу. "Неп нашоюхнувся на глужі опір комнезамів", - говорив у 1922 році секретар ЦК КП/б/У Д.З.Мануїльський [15, с. 4]. У 1925 році ЦК КП/б/У провів обстеження сільських партійних організацій. Виявилось, що "45 % всіх сільських комуністів вели господарство так, що це підірвало їх авторитет у селян" [24, П.ф. I, оп. I, спр. II73, арк. 32]. На IX Харківській гуспартконференції делегат Бабич запитував: "Що уявляють з себе сільські комуністи? Вони є сільським lumpen-пролетаріатом. Вони не авторитетні серед селян як господарі" [24, П.ф. I, оп. I, спр. II36, арк. 140]. Як правило, такі члени партії не мали необхідної підготовки, навиків, досвіду керувати радянськими, господарськими, кооперативними органами на селі, але очолювали їх в силу своєї партійності. Вони могли бути лише виконавцями вказівок зверху, оскільки їх становище як керівників на селі повністю залежало від прихильності верхів. Отже, це були справжнісінькі сталінські "солдати партії". Такі комуністи, як відмічалось в обстеженні комісією ЦК КП/б/У Оде-

ької округи (1925 р.) , дивилися на економічно міцнішого селянина, який під час непу підіймав своє господарство, з заздрістю і ненавистю, вважали його за куркуля, якого треба негайно придушити. І, як результат, селяни боялися хату вализом покрити, а реманент купували таємно, щоб була не віднесли до куркулів [16, П.ф.3, оп. 1, спр. 918, арк. 33] : "Радянська влада вважає всякого дбайливого господаря куркулем, чим вбиває ініціативу розвивати своє господарство", - сумно констатував селянин Орловський на Баранівській безпартійній конференції Волинської округи в 1925 р. [7, ф. Р-98, оп. 1, спр. 1105, арк. 7] . Таким чином, на селі в 20-х роках був міцно спаяний прошарок людей, кровно зацікавлених у збереженні адміністративно-командних методів керівництва, оскільки лише за таких умов вони могли утримати владу і відповідні привілеї. Неп для них був абсолютно ворожим курсом і вони це добре знали.

Першу значну спробу порушити нормальний розвиток сільського господарства після переходу до непу прибічники адміністративно-командної системи вчинили у 1923 році, штучно утворивши "ножиці цін". Фактично це була спроба замінити ринкові принципи ціноутворення директивними, що ніяк не в'язалося з непом. Самі селяни це відразу зрозуміли. Так, селянин Колісниченко з Київщини 12 квітня 1924 року на сесії ВУЦВК заявив: "Змичка з селом, коли сорочка коштує 20 пудів хліба, а чоботи 40 пудів, обертається в посмічку, як каже дядько. І це уряд повинен знати, бо інакше ми і думати не повинні про піднесення сільського господарства" [17, с. 64] . Вольове підвищення цін на промислові товари викликало кризу збуту і загальмувало відбудову сільського господарства. Але чому подібну акцію допустило керівництво країни? Справа тут у двох протилежних підходах до управління народним господарством. У 1922 році, коли постала потреба у підвищенні ефективності державної промисловості, була висунута ідея процентного відрахування з капіталів господарсько-промислових держтрестів у державний бюджет. Цей захід змусив би керівників промислових підприємств дбати про ефективність використання фондів і ресурсів, оскільки в противному разі їм загрожувало б банкрутство. Але ця ідея була відкинута прибічниками адміністративно-командних методів керівництва, бо підривала їх керівне становище. Економічні важелі управління промисловістю не набули вирішального значення, державна промисловість запрацювала без впровадження процента на капітал, держбюджет прийняв її збитки на себе. Це негайно загострило проблему коштів. Запровадження з 1923 року продажу горілки і паперово-грошова смісія не покри-

вали дефіциту бюджету. Тому і спробували використати механізм "ножиць цін". Криза збуту змусила в 1924 році ціни дещо знизити. Але "ножиці" там і не були ніколи стулені; селянське господарство стало донором для адміністративно-командної системи [2, с. 33-36]. Це був перший серйозний удар по непу.

Весною 1925 року в руслі нового економічного курсу були прийняті рішення, що повинні були забезпечити політичні та економічні передумови для піднесення сільського господарства. Але план хлібозаготівель, визначений на 1925-1926 рр. для України у розмірі 250 млн пудів, не був виконаний. Всього вдалося заготовити 170 млн пудів. Причина - різкий розрив між цінами на хліб на ринку і заготівельними цінами держави [5, с. 167]. Державні лімітовані ціни на зерно прихильники адміністративно-командної системи ввели на Україні ще восени 1922 року [8, ст. 2]. Вони ніяк не стикувалися з високими цінами на промислові товари. У той же час певне піднесення цін на технічні культури в 1925-1926 рр. і паралельне зменшення розміру сільськогосподарського податку, проведені в руслі нового економічного курсу, викликали певне зростання прибутків селян, що і збільшило попит на промтовари. Але попит села не задовольнили, оскільки розвиток легкої промисловості обмежувався за рахунок пріоритетного розвитку важкої промисловості. Отже, в 1925-1926 рр. у країні на додаток до "ножиць цін" виник штучний дефіцит товарів для села. В умовах товарного дефіциту спроба уряду в 1926-1927 рр. директивно знизити ціни на промтовари на 10 %, залишивши без змін наявні ціни на сільгосппродукцію [21, с. 132-133], провалилася. Селяни не бажали продавати хліб по низьких цінах, не отримуючи взамін необхідних товарів. Наприкінці 1927 року спалахнула хлібозаготівельна криза. Вона, по суті, була запрограмована прибічниками командно-адміністративних методів, які впровадили лімітні ціни на хліб, покривали збитки промисловості з держбюджету, допустили "ножиці цін" і штучний дефіцит промтоварів. Але в кінці 1927 року Сталін та його група перемогли в боротьбі за владу і не збиралися шукати вихід з кризи на шляху компромісу з селянством. Натомість влада стала на шлях надзвичайних адміністративних заходів у вилученні хліба у селян. Це означало перехід від прихованої ревізії непу, характерної для попередніх років, до відкритого наступу з 1928 року. Токарні лишки хліба у селян України в листопаді 1927 року становили 184 млн пудів [11, 1927, 2 груд.]. На 15 березня 1928 року в Україні було державою заготовлено 235 млн пудів.

[23, с. 27]. Отже, у селянському господарстві були конфісковані не лише товарні лишки, але й необхідні йому для нормального функціонування страхові, фуражні та продовольчі запаси. П.П.Постішев вимагав від місцевих парторганізацій "хліб викачати ... під мітлу" [24, П.ф. 5, оп. I, спр. 24, арк. 64]. А "солдати партії" старалися з усіх сил. Ось характерний приклад. У Лозовій Харківської округи уповноважений по хлібозаготівлям Решетняк зайшов до хати, де на печі сидів 4-річний хлопчик. Побачивши Решетняка, що вже раніше шукав у них хліб, хлопчик закричав: "Мамо, заберіть окраєць зі столу!" Хлоп'я подумало, що уповноважений і цей шматочок забере [24, П.ф. 5, оп. I, спр. 24, арк. 137].

Паралельно розгортався наступ на неп і в податковій політиці. Перехід від продрозкладки до продподатку в 1921 році селяни зустріли з радістю. Передбачалося, що з піднесенням сільського господарства розмір податку буде зменшуватися, а необхідні продукти держава отримає від селян шляхом товарообміну. Але сталося навпаки: з 1921 до 1924 року абсолютна, цифра податку швидко зростала. У 1921-1922 рр. вона становила в Україні 82 млн пудів, у 1923-1923 рр. - 91 млн, у 1923-1924 рр. - 178 млн [II, 1924, 30 трав.]. З 1923-1924 рр. всі державні і місцеві податки з селян об'єднали в єдиний сільськогосподарський податок, але Наркомпрод УРСР встановив непосильні для селян кондиційні умови при здаванні податку зерном [9, с. 37]. Це викликало масові протести селян по всій Україні. Так, обурені податком селяни Петропавлівського району Луганської округи восени 1923 року на сільських сходах кричали: "Ми не будемо платити, ви нас старцями робите" [14, П.ф. 34, оп. I, спр. 3, арк. II а]. Одночасно в 1924 році в багатьох округах України стався недорід. Селяни потрапили в скрутне становище. В Одеській окрузі відсоток податку від валової продукції був такий великий, сповіщалося у доповіді комісії ЦК КП/6/У, що для амортизації і відбудови господарства нічого не залишається [15, П.ф. 3, оп. I, спр. 918, арк. 4]. 25 березня 1925 року на Котелевській районній партконференції Охтирської округи з залу до президії надійшла записка: "Чому пролетарська влада останню свитину забирає? Чому ти, пролетарка, непосильними податками обкладаєш селянина?" [24, П.ф. I, оп. I, спр. II 93, арк. 10]. На безпартійній конференції селян Волинської округи 8 березня 1925 року селянин Іван Кравчук заявив: "Податками з нас, селян, останню одежу поздирали ... Селянство гине від тягара податків".

[7, ф. Р-98, оп. I, спр. II05, арк. 7]. Реальне зменшення податкового тягара селяни України відчували лише в 1925-1926 р., коли в руслі нового курсу податок був зменшений більш ніж в три рази [22, с. 84]. Але, перемігши "нову опозицію", група Сталіна почала відхід від нового курсу. З 1926-1927 р. податок на селян зріс пересічно в 3-4 рази від попереднього року. Незаможник Боярчук з Бердичівської округи 4 січня 1927 року скаржився: "Незаможники, що торік піднялися в господарському відношенні, купили коней, корів ... і ось їх прихлипнули податком. Вони і кажуть: Не варто розвивати господарство, тому що накладають великий податок" [I, № 3, с. 5]. На цю і подібні їм скарги Голова НК УСР В.Я.Чубар цинічно відповів: "Коли куркульня говорить, що з них тягнуть сім шкур, то що ж, коли є зайві ці шкури, які можна за допомогою бідноти зараз зняти ..., то їх треба зняти" [I, № I, с. 13].

З місць поступали тривожні сигнали, що під тиском податків різко посилюлося дроблення селянських господарств, що селянське господарство занепадає. Та представники адміністративно-командної системи і слухати про ці застереження не хотіли. "Які настрої ми маємо серед селянства?" - запитував 25 січня 1927 року на Луганській окружній партконференції секретар окружному Семенов. - "Зможні селяни кажуть, що буцім-то притискуємо податками, що все йде на промисловість ... Але хто ж протестує в свої більшості?" - демагогічно вигукнував Семенов. - "Колишній унтер-офіцер, колишній торгівець, власник молотарки або трактора". Як далі видно з виступу Семенова, для нього всі незадоволені податками селяни - класові вороги, яких випадково не знищили в громадянську війну і тепер необхідно обов'язково добити [I4, П.ф. 34, оп. I, спр. 322, арк. 56]. Такі семенови і верховодили на селі.

Але свою антиселянську і антинепівську політику представники адміністративно-командної системи маскували вдаваною турботою про незаможні верстви селянства. Так, д. 10-ї річниці Жовтня ЦВК СРСР прийняв Маніфест, за яким звільнив від єдиного сільгосподатку на додаток до 25 % ще 10 % селянських дворів. Звичайно, ця сума податків була перекладена на заможніші шари селянства [II, 1927, 16 жовт.]. А в 1928-1929 рр. був запроваджений грабіжницький експертний порядок оподаткування заможних господарств. Фактично під експертне оподаткування потрапили переважно середняцькі господарства і, як обережно відзначалося у звіті уряду УСР, "податок 1928/29" р. спричинив податкове

перенапруження, тиснучи на середняка чималою вагою" [4, с. 77]. Нагадаємо, доколгоспне українське село 20-х років було переважно середняцьким. У село Суху Волю Володарського району Волинської округи восени 1928 року прибула експертна комісія і, не знайшовши жодного селянина, щоб його обкласти в експертному порядку, вирішила цей метод застосувати до селянина-середняка Корсуна, який наймаючу працю не користувався, але мав на 8 членів сім'ї 16 десятин землі. Звичайно, Корсуна розорили. Але цієї жертви районним керівникам виявилось замало і вони наказали обкласти в Сухій Волі таким способом ще 50 господарств. Всього ж у Володарському районі експертним порядком оподаткували 770 дворів, 568 з яких виявилися типово середняцькими. Всі вони були розорені [7, П.ф. 85, оп. 1, спр. 665, арк. 21]. П.П.Постишев 3 листопада 1928 року на засіданні Харківського окружного ІП/6/У напучував партійний актив: "Питання повинно бути поставлене жорстко... Якщо селянин не виплачує – передавайте справу в суд" [24, П.ф. 5, оп. 1, спр. 37, арк. 15].

Окрім єдиного сільськогосподарського податку, за постановою ВУЦК та РНК УСРР у січні 1928 року був введений податок "Про самооподаткування людинності", що становив до 35 % від суми сільгосподатку, і одночасно уряд оголосив підписку на 100 млн крб. державної позики буцім-то для "зміцнення сільського господарства". Звичайно, збір позики як і самообкладання відбувалися насильницькими способами [7, П.ф. 86, оп. 1, спр. 172, арк. 3-12, спр. 665, арк. 23].

Одночасно не обмежувалася і душився і в царині селянського землекористування. "Загальні засади землекористування та землеустрою", прийняті ЦВК СРСР 15 грудня 1928 року фактично перекреслювали Земельний кодекс 1922 року, прийнятий у руслі нової економічної політики. Зокрема, на відміну від принципу вільного розвитку всіх форм землекористування, проголошених Земельним кодексом, на шкоду сільському господарству "Загальні засади" надали переваги колективній формі, ввели так званий класовий принцип розподілу земель в громаді, обмежили оренду землі тощо [18, с. 300-306]. Але таким чином значно зміцнювалися позиції адміністративно-командної системи на селі. Перехід селянського господарства на колективний шлях став розглядатися як універсальний засіб вирішення проблем сільського господарства. 7 листопада 1929 року у статті "Рік великого передому" Й.В.Сталін "теоретично" обґрунтував політику суцільної колективізації, стверджуючи, що

"з колгоспи йдуть селян" не окремими групами ..., а цілими селами, волостями, районами, навіть округами" [20, с. 264]. А наприкінці 1929 року він послав нег "до чорта" [20, с. 280]. Таким чином, нег був задуманий адміністративно-командною системою. До 1928 року противники негу застосовували приковувану ревізію його основних принципів, інколи тимчасово відступали перед реаліями політичного і соціально-економічного життя, як наприклад у 1925-1926 рр., коли здійснювався новий курс. Але, позбувшись до кінця 1927 року основних політичних противників, сталіністи в 1928 році перейшли до відкритого демонтажу негу. У 1929 році, покінчивши з групою Бухаріна, вони остаточно покінчили з непом.

Л і т е р а т у р а

1. Бюлетень У з "Ізду неможлих селян України. - Харків, 1927.
2. Даниленко В.М., Касьянов Г.В., Кульчицький С.В. Сталінізм на Україні: 20-30-і роки. - К., 1991.
3. Данілов В.П., Дмитренко В.П., Лельчук В.С. Нег и его судьба // Историки спорят. - М., 1988.
4. Два роки роботи уряду УРСР. Матеріали до звіту XI з "Ізду Рад. - Харків, 1929.
5. П сесія ВУЦК X скликання: Стенограф. звіт та постанови. - Харків, 1927.
6. Воробьев Ю.Ф. Нег: дискуссионные проблемы // Новая экономическая политика: уроки хозяйственных реформ. - М., 1989.
7. Литомирський об'єднаний архів.
8. Збірник законів та розпоряджень робітничо-селянського уряду України. - Харків, 1923. - Від.2.9.Звіт робітничо-селянського уряду України за 1923/24 рік. До IX Всеукраїнського з "Ізду Рад. - Харків, 1925.
9. Исаев И.А. Переходная экономика непа // История СССР. - 1990. - № 2.
10. Комуніст: Орган ЦК і Харківського окружного КП/6/У. - Харків, 1924-1927.
11. Кульчицький С.В. Ленінська нова економічна політика та її здійснення на Україні // Укр. іст. журнал. - К., 1989. - № 8.
12. Ленін В.І. Повн. збір. творів.
13. Луганський об'єднаний архів.
14. Мануильский Д.З. О новой политике в деревне и работе на селе // Сб. по вопросам сельского хозяйства. - Харьков, 1922.
15. Одеський об'єднаний архів.
16. I і II сесії ВУЦК УСР скликання: Стенограф.звіт. - Харків, 1924.
17. Сборник документов по земельному законодательству СССР и РСФСР. - М., 1954.
18. Симонов Н.С. Демократическая альтернатива тоталитарному непу // История СССР. - М., 1992. - № 1.
19. Сталин И.В. Основы ленинизма. - К., 1953.
20. Съезды Советов Союза ССР, союзных и автономных социалистических республик: Сб. доку-

ментов. - М., 1960. - Т. 3. 22. III сесія ВУЦВК IX скликання:
Стенограф. звіт. - Харків, 1926. 23. III сесія ВУЦВК X скликання.
Стенограф. звіт. - Харків, 1928. 24. Харківський обддержархів.

В.В.Лантух

ПРО СТАН ОБЛІКУ І СТАТИСТИКИ В ТОРГІВЛІ УКРАЇНИ В РОКИ НЕПУ

Для вивчення становлення і розвитку економіки велике значення має промислова статистика, яка складається з матеріалів переписів, даних ЦСУ та його місцевих органів, а також відомчої статистики. З відновленням торгівлі у 1921 році перед державою постало питання про налагодження обліку та звітності, що допомагало б кращому знанню процесів, які в ній відбувалися. У газетах та журналах 20-х років вміщувався матеріал, який характеризував стан обліку і статистики як всієї економіки, так і конкретних її галузей, в тому числі торгівлі. Їх авторами були, як правило, робітники торгівлі, фінансових і статистичних органів, які писали про надмірну кількість усіляких форм звітності і недоліки якості отримуваної статистичної інформації [1; 2; 3, 1924, 17 груд.]. Але вони стосувалися обліку лише в якійсь конкретній стороні торгової діяльності. Використовуючи матеріали центральних архівів України, документальні публікації, автор даної статті намагався показати, наскільки якісним та всеохоплюючим був облік в торгівлі УРСР під час непу.

Зарубіжні економісти відмічали, що дореволюційна Росія була країною високої статистичної культури. Причини недостатньої точності статистичних матеріалів вбачали в тому, що ці матеріали отримували в малокультурній середі, яка при цьому з великим острахом відносилася до всілякої реєстрації [4, с. 127-128].

У березні 1923 року, використовуючи цей статистичний досвід, був проведений Всесоюзний міський торговельний перепис, який зафіксував кількість підприємств усіх видів і форм торгівлі як в цілому по республіці, так і в конкретних губерніях, суму обігу, кількість працюючих в торгівлі [5].

У 1924 році ЦСУ України провело обстеження сільської торговельної мережі. Матеріали переписів і обстежень були широко використані економістами, практичними робітниками при аналізі ситуації в державній, кооперативній і приватній торгівлі республіки в